शूलगुल्मनाशित्वम्। अस्रदोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत् कटुः
विष्टम्भी विषदो रुच्यः कफार्शःकृत्तनो लघुः॥
विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः।
सर्व्वेषां कन्दशाखानां शूरणः श्रेष्ठः उच्यते॥
दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः।
सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरणो गुणकृत्तमः॥"
इति भावप्रकाशः॥
अन्यच्च।
"शूरणो दीपनो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः।
विशेषादर्शसां पथ्यो ग्राम्यकन्दस्तु दोषलः॥"
इति राजवल्लभः॥
श्योनाकवृक्षः। इति शब्दमाला॥
शूरणोद्भुजः, पुं, हरिद्राङ्गपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥
शूरदेवः, पुं, चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हदन्तर्गतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
शूरसेनः, पुं, (शूराः सेना यस्य।) राजविशेषः। देशविशेषः। यथा,—
"शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम्।
माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः॥
शूर्प, क माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) षष्ठस्वरी। क, शूर्पयति धान्यं गृही। इति दुर्गादासः॥
शूर्पः, पुं क्ली, (शूर्पयति धान्यादीनिति। शूर्प+अच्। यद्वा शॄ हिंसायाम्+"षुशॄभ्यां निच्च।" उणा० ३। २६। इति पः। चकारात् स च कित्।) तण्डुलादिस्फोटनार्थं वंशादिनिर्म्मितपात्रविशेषः। कुला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रस्फोटनम् २। इत्यमरः॥ सूपः ३ कुल्यः ४ प्रस्फोटनी ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
"विसृज्य सूर्पवत् दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः॥")
द्रोणद्वयपरिमाणम्। इति शब्दमाला॥
शूर्पकः, पुं, (शूर्प इव प्रतिकृतिरस्य। "इवे प्रतिकृतौ। इति कन्।) असुरविशेषः। स च कामदेवस्य शत्रुः। इति हेमचन्द्रः॥
शूर्पकर्णः, पुं, (सूर्पाविव कर्णौ यस्य।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुल्यतुल्यश्रुतियुक्ते, त्रि (यथा, कथासरित्सागरे। ५५। १६५।
"घटोदरः शूर्पकर्णो गणाध्यक्षो मदोत्कटः॥")
शूर्पकारातिः, पुं, (शूर्पकस्तन्नामासुरः अरातिर्यस्य।) कामदेवः। इति हलायुधः॥
शूर्पकारिः, पुं, (शूर्पकः अरिर्यस्य।) कामदेवः। इति हलायुधः॥
शूर्पणखा, स्त्री, (शूर्पा इव नखा यस्याः। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८। ४। ३। इति णत्वम्। "नखमुखात् संज्ञायाम्।" ४।१।५८। इति न ङीप्।) रावणभगिनी। इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा, रघुः। १२। ३८।
"रूपं शूर्पणखानाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत॥")
शूर्पणखी, स्त्री, (शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः। केवलयौगिकत्वे ङीष्।) रावणभगिनी। इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ॥
शूर्पपर्णी, स्त्री, (शूर्पा इव पर्णानि यस्याः। ङीष्।) शिम्बीविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥
शूर्पवातः, पुं, (शूर्पस्य वातः।) शूर्पस्य वायुः। कुलार वातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। फुल्लफालः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शूर्पश्रुतिः, पुं, (शूर्पौ इव श्रुती यस्य।) हस्ती। इति हारावली॥
शूर्पी, स्त्री, (शूर्प+गौरादित्वात् ङीष्) क्षुद्रसूर्पः। इत्युणादिकोषः॥ शूर्पणखा। इति शब्दमाला॥
शूर्म्मः, पुं, लौहप्रतिमा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
शूर्म्मिः, स्त्री, लौहप्रतिमा। इति भरतद्विरूपकोषः॥
शूर्म्मिका, } स्त्री, लौहप्रतिमा। इति शब्द-
शूर्म्मी, } रत्नावली॥
शूल, रुजायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) दीर्घी। शूलति लोक रोगः। इति दुर्गादासः॥
शूलः, पुं, क्ली, (शूलति लोकानिति। शूल रोगे+अच्।) रोगविशेषः। अस्त्रविशेषः। वर्शा इति भाला इति च भाषा। इत्यमरः॥ मृत्युः। केतनः। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतनवमयोगः। इति मेदिनी॥ तद्योगजातफलम्। यथा,—
"भीतो दरिद्रो दहिताप्रियश्च
शूलोद्भवः शूल इव स्वबन्धोः।
विद्यामयाभ्यां रहितोऽथ शूली
करोति लोके न हितं कदाचित्॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
सुतीक्ष्णः। अयःकीलः। इति धरणिः॥ (यथा, महाभारते। १। १०७। १२।
"ततस्ते शूल आरोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ॥")
व्यथा। इति केचित्॥ विक्रेतव्यम्। यथा,—
"अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः।
प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे॥"
इति महाभारते आदिपर्व्व॥*॥
अथ शूलाधिकारः। तत्र शूलस्य सन्निकृष्टं निदानमाह।
"दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत्
सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः॥"
प्रभुः कर्त्ता॥*॥ वातिकस्य विप्रकृष्टनिदानसंप्राप्तिलक्षणमाह।
"व्यायामपानादतिमैथुनाच्च
प्रजागराच्छीतजलादिपानात्।
कलायमुद्गाढ़किकोरदूषात्
अत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात्॥
कषायतिक्तातिविरूढ़जान्न-
विरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः।
विट्छुक्रमूत्रानिलसन्निरोधात्
शोकोपवासादतिहास्यभाषात्॥
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं
हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च
शीते च कोपं समुपैति गाढ़म्॥
मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपै-
र्व्विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः।
सस्वेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः
स्निग्धोष्णभोज्यैश्च समं प्रयाति॥"
व्यायामो मल्लयुद्धादिः। पानं गुरुगरयादि। मैथुनं स्त्रीसेवा। प्रजागरं रात्रौ। पुषामतियोगात्। कलायस्त्रिपुटः। आढ़की तुवरी। कोरदूषकः कोद्रवः। अत्यर्थरूक्षद्रव्यसेवा। अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम्। अभिघातो लोष्टादिभिः। कषायतिक्तरससेवा। विरूढ़जान्नं विरूढ़मङ्कुरितमन्नकलायशाकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम्। वल्लूरं शुष्कमांसम्। तस्य शूलस्य देशमाह। हृदयादिषु॥*॥ तस्य हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठति।
"कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसवर्द्धितः।
हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासस्यावरोधकम्।
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः॥"
पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह।
कफं निगृह्य पवनः शूचीभिरिव निस्तुदन्।
पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम्।
तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति।
निद्राञ्च नाप्नुयादेष पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः॥"
वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह।
"संरोधात् कुपितो वायुरस्थि संश्रित्य तिष्ठति।
वस्तिवङ्क्षणनाड़ीषु ततः शूलस्तु जायते॥"
विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते॥"
प्रकृतमनुसरति। जीर्णे भुक्ते।। प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन वातप्रकोपात्। घनागमे वर्षासु मेघोदये च॥*॥ तथैव पैत्तिकमाह।
क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल-
निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः।
कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः
क्रोधानलायासरविप्रतापैः॥
ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः
पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम्।
तृण्मोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां
सस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम्॥
मध्यं दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे
निदाघकाले जलदात्यये च।
शीतेऽतिशीतैः समुपैति शान्तिं
सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च॥"